

Janez Kavčič

ČEDAJSKE VIZITACIJE NA IDRIJSKEM

Pričujoči članek želi na kratko dopolniti prispevek dr. Marka Kerševana o Idriji in protestantizmu, ki je bil objavljen leta 2001 v zborniku *450-letnica slovenske knjige in slovenski protestantizem* (Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar in ZIFF, Ljubljana). Članek ne zajema že objavljenih bolj ali manj znanih ugotovitev o dogajanjih v Idriji v obdobjih reformacije in protireformacije, temveč prikazuje le niz avtentično dokumentiranih historičnih drobcev, brez katerih pa mozaik naših predstav o preteklosti ne more biti popoln.

Večina navedb se opira na tipkopolis, ki se je ohranil v zapuščini pokojnega monsinjorja Franca Rupnika (1924–2004). Zaslužni domoznanec, dolgoletni župnik v Spodnji Idriji (1948–1972) in dekan v Kobaridu (1972–2004) se je kot ljubitelj, vendar docela profesionalno zavzeto ukvarjal z raziskovanjem krajevne zgodovine Idrijskega, Cerkljanskega in zgornjega Posočja.

Začetki čedajskega kapitlja segajo verjetno že v 8. stoletje, to je v čas, ko se je oglejski patriarh preselil iz Krmina v Čedad (Cividale del Friuli). Delovanje kapitlja v Furlaniji in na slovenskem narodnostnem ozemlju (Posočje) pa se je uveljavilo sredi 12. stoletja (prim. bulo Celestina III., 1192).

Čedajski kapitelj je v starejšem obdobju sestavljal zbor do 40 kanonikov, ki je bil nastanjen pri cerkvi Marije Vnebovzete v Čedadu. Institucija je pridobila pristojnosti in ugled zlasti po ukinitvi kapitlja čedajske cerkve sv. Štefana, ki je dalj časa opravljal večinoma misijsko dejavnost. Proti koncu srednjega veka je čedajski kapitelj združeval 25 kanonikov.

Zgodovinarji pripisujejo čedajskemu kapitlju zasluge za pokrist-

janjenje Tolminskega, Cerkljanskega in Idrijskega, delno pa tudi ostalega slovenskega ozemlja, saj je oglejski patriarhat segal prav do Drave. Posebno pomembno vlogo je dobil kapitelj potem, ko po ukinitvi oglejskega patriarhata leta 1420 oglejski škof ni več smel osebno izvrševati duhovne oblasti na avstrijskih tleh. Zato je uporabljal pomoč pomožnih škofov, med drugim škofa iz Kopra, ki je na primer leta 1493 posvetil cerkev sv. Uršule v Jagrščah na Cerkljanskem. V imenu oglejskega škofa je čedajski kapitelj zelo razširil svoj delokrog: skrbel je za redno opravljanje dušnopastirske službe po župnijah in njihovih podružnicah, izdajal je dovoljenja za gradnje novih cerkva in za popravila ali predelave starejših, nastavljal je duhovnike (vikarje, župnike) ter jih lahko po lastni presoji tudi prestavljal, odstavljal in kaznoval. Pristojnosti kapitlja glede duhovnikov so bile omejene samo v tako imenovanih »cesarskih župnijah«, se pravi v patronatnih župnijah, kakršna je bila, denimo, župnija Device Marije Vnebovzete (Marija na Skalci pri Fari) v Spodnji Idriji. Kandidata za mesto župnika v Spodnji Idriji je sprva lahko »prezentiral« (predlagal) tolminski konzorcij, kasneje cesar ali kranjski vojvoda (deželni knez), kapitelj pa je kandidata le še uradno potrdil in ustoličil.

Znano je, da so se v preteklosti tudi v naših krajih uveljavile vizitacije kot ena izmed najpomembnejših oblik nadzora nadrejenih cerkvenih oblasti nad podrejenimi župnijami in njihovimi duhovniki. Čedajski kapitelj je z vizuitacijami dokaj budno nadzoroval svoje cerkve, duhovnike in vernike. Na vnaprej načrtovano nadzorno obiskovanje duhovnij je pošiljal svoje zastopnike, ki jih je vodil eden izmed kanonikov, ponavadi poimenovan arhidiakon. Take vizitacije so v Čedadu začeli že leta 1356 in jih potem opravljali prav do 18. stoletja. Potekale so precej redno, čeprav ne ravno vsako leto, največkrat v zgodnjem poletnem času. Zapisniki vizitacij so razmeroma dobro ohranjeni v čedajskem kapiteljskem arhivu in v nadškofijskem arhivu v Vidmu (Udine) in so dragocena dokumentacija za raziskovanje cerkvenih razmer pri nas v preteklih stoletjih.

Monsinjur Franc Rupnik je več let pregledoval arhivsko gradivo v Čedadu in Vidmu ter si izpisal kopico zanimivih podatkov, ki se v veliki meri nanašajo na Idrijo in Spodnjo Idrijo v razdobju od 16. do 18. stoletja. Zapiski nazorno odsevajo dramatična dogajanja v letih

protestantizma in protireformacije, obenem pa zgovorno izpričujejo slabe in občasno kaotične ter problematične pojave v organiziranosti in delovanju katoliške Cerkve na terenu. Eden izmed najznačilnejših zapiskov govori o Antonu Rejcu.

Vizitacijski zapisnik iz poletja 1557 kar trikrat omenja spodnjeidrijskega vikarja Antona Rejca. Ta je zaradi ugotovljenih prekrškov prejel kazensko odločbo zaradi žalitve, bil odstranjen z mesta vikarja, sodno kaznovan z denarno kaznijo (50 florintov) in odvzemom beneficija in jurisdikcije ter je moral plačati vse sodne stroške. Naštete sankcije zoper »pr'farskega župnika« Rejca so bile posledice dogodkov leta 1556, ko je novembra prišel v Spodnjo Idrijo župnika zasliševat sam tolminski glavar. Obtoženca so bremenile izjave kar trinajstih tožnikov, med katerimi je nastopal tudi cerkovnik Krištof Kremžar. Zapisnikar Andrej Zgaga je župnikove delikte zabeležil takole: »Je stalno pijan, nikdar ne pridiga, samo kriči nad ljudmi in jih zmerja, zato vsi uhajajo iz cerkve; nikdar ga še niso videli moliti; poroča ljudi iz drugih župnij; mežnarja in ključarje primerja s tatovi in prešuštniki; piše slabo in nečitljivo; nemško ne zna nič; račune mu sestavlja neki Naglič iz Idrije; nekoč je maševal na Gorah pri sv. Magdaleni neprespan (celo noč je ležal na klopi) in umazan ter se z zvonarjem prepiral zaradi neke hruške; ob petkih si privošči meso in se norčuje iz zglednih vernikov, če ga svarijo.«

Na podlagi tega citata bi lahko upravičeno sklepali, da je stanje v spodnjeidrijski župniji sredi 16. stoletja kar »klicalo« po reformatorski prevetritvi. Župnija je takrat upravljala celotno idrijsko območje in tudi rudarsko Idrijo, v kateri so bile zaradi živosrebrovega rudnika, nemško govorečih priseljencev (vodstveno in tehnično osebje, deloma rudarji) in povezav s tujino ugodne razmere za utrditvev protestantske veroizpovedi. Ker je bilo o idrijskem protestantizmu že precej napisanega (dr. Josip Gruden, Mihael Arko, dr. Marija Verbič, dr. Helfried Valentinitzsch, prof. Slavica Pavlič, dr. Marko Kerševan), naj bodo na tem mestu omenjene samo tiste epizode, ki jih v zvezi z njim navajajo vizitatorski (neprotestantski, protireformacijski) zapisniki.

Med vodilnimi osebnostmi pri širjenju in utrjevanju luteranske veroizpovedi v Idriji se v čedajskih in videmskih zgodovinskih virih

pojavnata predvsem rudniški predstojnik Gregor Komar in predikant Sebastijan Prašnik. Tako je znano, da je 22. septembra 1595 v Spodnji Idriji potekalo zasliševanje prič v procesu zoper Gregorja Komarja. Po nalogu patriarha Danijela, izdanem 22. avgusta 1595, je prišel zasliševat komisar Jožef Fortunat. Dogajanje je potekalo nekako takole:

Komisar je najprej vzel v precep vikarja Nikolaja Pipana, upravitelja župnije v Spodnji Idriji, ki je v viru označena kot Idria Sclabonica (Slovenska Idrija; rudarsko Idrijo so namreč imenovali tudi Nemška Idrija – Idria Theutonica). Strogi vizitator je Pipana najprej zaprisegel k verodostojnosti izjav, potem pa ga podrobno izpraševal o Komarjevi »krivi veri« in o izgonu Komarja iz Idrije. Pipan je izpovedal naslednje: »Upravnik rudnika Gregor Komar je javni luteranec, ki je javno krstil svoje otroke v Nemški Idriji v leseni kapeli in ne pride nikdar v cerkev v Spodnjo Idrijo. Ta predstojnik tudi sili knape, naj živijo po lutrovsko. Ko jih sprejema v službo, jim ukazuje prisego, da bodo sprejeli luteransko vero in po njej živeli. K temu jih obvezuje po vesti, sicer jih bo kaznoval. Okrog 30 knapov je že odpustil od dela, ker niso držali obljube. Prav tako brani ženam, da bi nosile krščevat otroke v Spodnjo Idrijo. Če bi to storile, bi dal njihove može ob službo, zato pa krščujejo otroke v Idriji po lutrovsko. Tako govorijo ljudje, ni pa gotovo, če je vse resnično. V Idriji živi tudi pridigar Sebastijan (Boštjan) Prašnik, ki uči ljudi, naj se ravnajo po lutrovsko in ne po katoliško. To so pripovedovali knapi, ki so prišli skrivaj v spodnjeidrijsko cerkev in se balí, da bi za to izvedel direktor Komar.« Čeprav je torej vikar Pipan s svojimi izjavami (izrečene sombile pod psihološkim pritiskom in zato najbrž pretirane) prikazal rudniškega direktorja v dokaj negativni luči, pa mu je istočasno vendarle priznal precejšnjo mero tolerantnosti. Zatrdil je, da ga Komar ni nadlegoval, kadar je v Idriji delil zakramente.

Iz zapisnika z datumom 22. september 1595 je moči razbrati še nekaj zanimivih dejstev. Predikant Prašnik, ki ga je uprava rudnika zelo podpirala, naj bi »s Kranjskega« prejemal letno plačo 100 goldinarjev. Prašnik in ravnatelj Komar sta »hodila na pokopališče v Spodnjo Idrijo pokopavat svoje umrle heretike in ob takih priložnostih tudi pridigala navzočim na pogrebih.« Sam Komar je 9. ja-

nuarja leta 1594 v Spodnji Idriji »po lutrovsko« pokopal svojo hčer in ji na cerkveno steno namestil spominsko ploščo. Po izjavah vikarja Pipana in cerkovnika Pavla Revna naj bi idrijski protestanti odločno branili pravico do pokopov svojih somišljenikov v Spodnji Idriji in naj bi »grozili, da bodo vrgli v Idrijo tistega, ki bi se jim postavljal po robu.«

Obisk vizitatorja Jožefa Fortunata v Spodnji Idriji 22. septembra 1595 je imel še dramatičen epilog, ki dokazuje, da so bile razmere razgrete in čustva do skrajnosti napeta. Komisar je namreč naslednjega dne (23. septembra) odšel v Idrijo poizvedovat za predikantom Prašnikom, a slednjega v kraju ni bilo več. Pač pa se je ob cesti proti Spodnji Idriji zbralo kakih 50 s puškami oboroženih rudarjev in čakalo na komisarja, ki se je nameraval vrniti v Tolmin. Menda so se iz zasede slišali vzkliki: »Kje so zdaj tisti Italijani?« Zato visokemu čedajskemu cerkvenemu dostojanstveniku ni preostalo drugega, kot da čimprej konča svojo misijo v Idriji. Čez noč se je zatekel k »patronu« Formentiniju, naslednje jutro pa se je na hitro odpravil proti Tolminu – pa ne po dolini Idrijce, temveč po trikrat daljši poti čez Vipavsko!

O cerkvenih razmerah v Idriji in o nastopu protireformacije govori pet zanimivih pisem, ki so ohranjena v arhivu videmske nadškofije. Prvo pismo z dne 28. julija 1597 je poslal idrijski prefekt Jurij Aquila čedajskemu kapitlju in v njem sporočil: »Na našo prošnjo, da bi vendarle poslali v Idrijo kakega katoliškega duhovnika, da bi tukajšnji Materi Cerkvi vrnil njen nekdanji sijaj – kajti že 30 let je Idrija zasedena od heretikov v velikansko škodo duš, sporočam, da je prav prejšnji večer prišel zelo učeni gospod Marko Khun, ki je povsem neoporečen in ga priporoča sam ljubljanski škof.«

Iz dosedanjih ugotovitev zgodovinarjev je razvidno, da je omenjeni katoliški gorecnež Khun nadvse odločno in vsaj na zunaj tudi uspešno izvajal protireformacijske ukrepe. O svojem spreobračanju Idričanov je po štirih letih (1601) sestavil ljubljanskemu škofu kar osem strani dolgo in drobno pisano poročilo. V njem je med drugim zapisal: »Noben kraj na Kranjskem ni utrpel toliko škode zaradi luteranskih pridigarjev kakor Idrija v skoraj 40 letih. Po tistih pridigarjih je sam hudič po teh živih orodjih sejal in vlival v duše rudarjev

in okoliških kmetov strup zlih resnic in dogem. Zato je sam kranjski vojvoda, cesar Ferdinand, poskrbel, da je v ta kraj poslal duhovnika, ki zna nemški in slovenski jezik. In zato sem bil (1597) izbran jaz, ki sem študiral na papeževem zavodu v Gradcu in tam dovršil študije. (...) Na vse načine si prizadevam, da bi te ljudi odvrnil od krive vere in jih sprejel nazaj v naročje svete Cerkve po spovedi in prejemu svetega obhajila. (...) Potem so tu nekateri primeri zlorabe zakona (grešnega spolnega občevanja), saj so prešuštniki grešili veliko let, ko je bil(a) soprog(a) še živ(a). (...) O konkubinatu duhovnikov pa ne bom rekel ničesar drugega (nad čimer moram strmeti), kakor da so si mnogi po navdihu hudobnega duha nadeli na vrat zakonski jarem. (...) Ponovno prosim za dovoljenje za odvezovanje od 'rezerviranih' grehov in za zaplembo luteranskih knjig.«

Dodati je treba, da se je v jezuitskem duhu vzgojeni Kuhn že leta 1598 spravil tudi na uradno pravovernega spodnjedrijskega župnika Pipana. Vizitator je namreč ugotovil, da ima Pipan konkubino in z njo dva otroka, dečka in dekllico. Pri zasliševanju je obtoženi župnik priznal, da se zaveda povzročanja javnega pohujšanja, da pa mu vest nalaga skrb za vzrejo obeh otrok. Sklep vizitacije je odredil: župnik mora otroka rediti in žensko odsloviti ter redno vsak dan moliti brevir. Prav tako je po ukazu tridentinskega koncila dolžan pisati krstno, poročno in mrliško knjigo, česar do tedaj sploh ni počel. Končni rezultat vizitacije pa je bila radikalna odločba, po kateri je moral oporečni župnik Pipan 16. aprila 1598 Spodnjo Idrijo zapustiti.

Po izgonu protestantov in ponovni utrditvi katolištva so se čedajske vizitacije na Idrijskem dokaj redno ponavljale, saj so nadrejene cerkvene oblasti želele stabilizirati organizacijsko in kadrovsko strukturo na terenu ter dvigniti kakovost verskega življenja. Vizitacijska poročila iz prve polovice 17. stoletja še vedno navajajo vrsto ugotovljenih pomanjkljivosti in tudi deliktov. Sakralni objekti so bili marsikje slabo vzdrževani, premogli so neustrezen inventar, duhovniki pa niso redno izpolnjevali matičnih knjig. Občasno je prihajalo do hujših ekscesov, kakršne si je na primer privoščil vikar Martin Simončič. Leta 1609 je bilo ugotovljeno, da je živela pri njem neka ženska izpod 40 let, s katero je imel otroka in ga pred vizitacijo skrnil. Simončič je hotel pretepesti nekega Anderleta in je njegovo ženo

ozmerjal z vlačugo, potem pa je nekega Matevža celo ubil! Kmalu je bil odstranjen in za njegovo mesto so morali iskati naslednika.

Zapisanih je bilo še nekaj nenavadnih in domala srhljivih epizod iz prve polovice 17. stoletja. Vizitator je leta 1618 ukazal župniku, naj posvari tri ženske, ki so uganjale neke coprnije s pomočjo hudiča; ženskam naj zapreti z izobčenjem iz Cerkve. Pri vizitaciji leta 1619 je moral arhidiakon reševati problem pokopa nekaj nekrščenih otrok, ki so jih pustili kar ob cesti, tako da so jih prišli žret psi! Arhidiakon je dovolil milosten pokop, vendar le poleg blagoslovljenega pokopališča. Vikar Anton Tropina si je leta 1625 menda kar prisvojil cerkveni nabiralnik in zaradi denarja do krvi pretepel mežnarja Andreja Štengarja. Leta 1632 pa so farani namestniku arhidiakona zatožili vikarja Jurija Bizjaka, da živi z neko že poročeno priležnico in da ima v farovžu gostilno, kjer noč in dan godejo, plešejo in razgrajajo. Sicer pa so bile težave s »pijanci in preklinjevalci« očitno precej pogoste.

Sredi 17. stoletja so se po navedbah vizitacijskih zapisnikov zapletale in razpletale številne obtožbe v zvezi s spodnejdrijskim vikarjem Jurijem Novakom, ki je bil nameščen leta 1637 in je imel težave prav do smrti leta 1652. Župljani so ga tožili, češ da pridiga o stvareh, ki jih je izvedel pri spovedih. Leta 1643 je arhidiakon klical Novaka na zaslišanje v Tolmin, od koder je prejel oster opomin.

Po drugi strani pa je bil prav omenjeni župnik Novak izpostavljen pritiskom idrijske rudniške direkcije, ki je hotela upravljati tudi cerkvene dohodke. Vse 17. stoletje in še več desetletij 18. stoletja namreč lahko sledimo širšim konfliktom med kameralno (avstrijsko državno) upravo v »nemški« Idriji in cerkveno oblastjo, ki jo je na Idrijskem poosebljala stara in obsežna spodnejdrijska župnija (po domače Fara). Za župnijo je kot pokrovitelj stal čedajski kapitelj, ki je na Idrijsko še v 18. stoletju nameščal svoje (italijanske) vikarje, da bi tako na tem območju ohranil svoje pravice in svoj vpliv.

Šele po letu 1730 sta se Idrija in širši okoliš začela postopoma osvobajati izpod cerkvene nadoblasti čedajskega kapitlja in počasi prehajala pod goriški arhidiakonot. Čedajski kanoniki so izgubljali prastaro pravico, po kateri so smeli vršiti svojo duhovno oblast na avstrijskih tleh. Leta 1751 je bila ustanovljena Goriška nadškofija, ki

je vključevala tudi vse idrijsko ozemlje. Novi goriški nadškof Karel Mihael Attems je ob vizitaciji 17. avgusta 1752 izvzel rudarsko Idrijo izpod tradicionalne pristojnosti spodnjeidrijske župnije in razglasil samostojno idrijsko župnijo, ki pa je potem še precej časa obsegala samo ožje mestno območje in najbližjo okolico.

Razumljivo je, da zaradi teh upravnih sprememb za čas po sredini 18. stoletja med arhivskimi dokumenti ni več najti čedajskih vizitacijskih zapisnikov, ki so več stoletij neposredno obravnavali naše kraje.